

השמיטה כמפגישה עם התורה כולה

"וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר" (ויקרא כ"ה, א). עומד הספרא על ההדגשה המיוחדת בהר סיני, ואומר (בהר א, ד"ה וידבר):

"פה ענין שמיטה אצל הר סיני? וחלא כל הפצות נאמרו פסיני! אלא, פה שמיטה נאמרו כללותיה ודקדוקיה פסיני - אף כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם פסיני."

את דברי הספרא ש"כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם פסיני", מבאר הרמב"ם בהקדמתו למשנה, שאת כל המצוות כולן קבלנו מסיני על כלליהן ופרטיהן, אלא שכלל המצוה ניתן בתורה שבכתב, ופרטי המצוה בתורה שבעל פה. יחודה של מצות שמיטה הוא, אם כן, שגם כלל המצוה וגם פרטיה ניתנו בתורה שבכתב, כך מבאר הרמב"ן (ויקרא כ"ה, א, ד"ה יאבל הברייתא):

"...שהשמיטה נאמרו כללותיה מסיני דכתיב בפרשת ואלה המשפטים (שמות כ"ג, יא) והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך וגו', ואלו דיני השמיטה בדרך כלל, ובכאן חזר ואמר כי בהר סיני עוד נאמרו כל פרטיה שהרי כולם נזכרו בפרשה הזאת..."

בפרשת משפטים אמרה התורה "וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֲרֶצְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ, וְהַשְּׁבִיעִית תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשָׁתָה" (שמות כ"ג, י-יא). זהו כיוון כללי מאוד. מה תעשה בשמיטה? - תשמטנה. זה בעצם פירוש המילה "שמיטה": בשביעית - תשמטנה, תעזוב אותה, את ארצך, "תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשָׁתָה". ואילו בפרשת בהר פירטה התורה את המלאכות האסורות בשמיטה.

אותו עיקרון מופיע בדברי הטור (פירוש הטור הארוך, ויקרא כ"ה, א), באופן פשוט יותר. על פי הסברו של הטור אין צורך לענייננו ללמוד מפרשת משפטים; בפרשת בהר עצמה מופיע גם כלל המצוה וגם פרטיה. בפרשת בהר אומרת התורה תחילה - "כִּי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לְכֶם וְשָׁבַתָה הָאָרֶץ שְׁבַת לַה'" (ויקרא כ"ה, ב). זהו ציווי כללי מאוד. ובהמשך מופיעים פרטי המצוה - המלאכות האסורות בשנת שמיטה.

מכאן לומדים לגבי כל המצוות כולן, שלמרות שהתורה שבכתב לא ציינה זאת בפירוש - לא רק כלליהן נאמרו בסיני אלא גם פרטיהן. הכל נאמר כבר למשה מסיני, הכללים נכתבו, והפרטים נשמרו בתורה שבעל פה.

יוצא אפוא מדברי הספרא, שמצות שמיטה נלקחה כדוגמא לכל התורה כולה. בה בחרת התורה על מנת להדגיש את העיקרון של "כללותיה ודקדוקיה - מסיני". אם כך, חזרת קושיית הספרא למקומה: "מה ענין שמיטה אצל הר סיני?!" אם התשובה היא ששמיטה נבחרה לדוגמא, נשאלת מיד השאלה - מדוע דווקא שמיטה? מה ענין שמיטה, דווקא, אצל הר סיני? באותה מידה יכולה היתה התורה לקחת כדוגמא כל מצוה אחרת מתוך התרי"ג, מה אפוא ענין שמיטה אצל הר סיני?!

מובן, שבחירת מצות שמיטה כדוגמא אינה מקרית. אם שמיטה היא זו שנבחרה להיות דגם למצוות כולן - ברור שדווקא היא מתאימה להיות דוגמא לכל התורה כולה. ואכן, שמיטה מדגימה לנו את עניינה של כל התורה כולה. אין כאן רק דוגמא שממנה אנו למדים משהו לגבי המצוות האחרות, אלא שמיטה מפגישה אותנו באמת עם כל התורה כולה.

מצות השמיטה - מאפשרת מגע עם יעודנו בעולם

עם קדוש

על עם ישראל נאמר (דברים י"ד, ב): "כי עם קדוש אֵתָהּ לָהּ אֱ-לֹהֶיךָ". זהו היעוד של עם ישראל: עם שחי בארצו, כעם ריבוני, ועוסק בכל תחומי החיים - והכל בקדושה ובטהרה. עם שלם - לא קומץ מיוחסים, לאו דווקא יחידי סגולה, אלא עם שלם, המורכב מכל השכבות האנושיות, הכולל את כל הרבדים האנושיים; והעם הזה איננו 'מרחף בעננים', אלא הוא עוסק בכל תחומי החיים, וכל זה בקדושה ובטהרה¹.

"כי עם קדוש אֵתָהּ לָהּ אֱ-לֹהֶיךָ" - זהו יחודו של עם ישראל. יחידי סגולה בודדים מוכרים גם בכל האומות כולן. ישנם חסידי אומות העולם, אנשים שרוחם נאצלה באופן מיוחד; מקובל שאנשי רוח הם אנשים יותר ערכיים ומוסריים. אבל הקב"ה רצה, שעם ישראל יופיע בעולם דווקא כעם שיש לו מדינה משלו, ולא כקומץ בודדים יחידי סגולה שמסתובבים בכל העולם ומפיצים אור לגויים.

מבחינה מסויימת אפשר לומר - "ככל הגויים בית ישראל"². ישראל צריכים להופיע בעולם כעם נורמלי העוסק בכל תחומי החיים, ומתמודד עם כל הבעיות של עם. מלאכים אינם צריכים להתמודד עם שום דבר, אבל בני אדם בעולם הזה יש להם התמודדויות. מבחינה זאת היינו אומרים - "ככל הגויים בית

1. עיין למהלך האידיאות בישראל, תחילת פרק ב, "אורות" עמ' קד.
2. עפ"י יחזקאל כ"ה, ת: "כֹּה אָמַר ה' אֱ-לֹהִים יְעָן אָמַר מוֹאָב וְשַׁעִיר הַנֶּזֶחַ כָּכָל הַגּוֹיִם בַּיּוֹם הַזֶּה".

ישראל". אבל מאידך גיסא - ודאי לא ככל הגויים בית ישראל. צריך להתמודד עם כל הבעיות של עם ולעסוק בכל התחומים, כולל בכל הצדדים החומריים - אבל הכל בקדושה ובטהרה, מתוך אספקלריה של קודש. כל החיים מוארים באור א-להי, באור האידיאה הא-להית המוחלטת. זהו האידיאל של עם ישראל.

חזון ומציאות

"הַשָּׁמַיִם שְׁמַיִם לָהּ, וְהָאָרֶץ נָתַן לְבְנֵי אָדָם" (תהלים קט"ו, טז) - לעשות ממנה שמיים!" - כך הגדיר הרבי מקוצק את תפקידנו בעולם. עם ישראל צריך להוריד את השמיים לארץ ולהרים את הארץ לשמיים. שמיים - זה חזון, 'ארץ' - זו המציאות. האידיאל של עם ישראל הוא שהחזון יתממש במציאות, או שהמציאות תהיה מוארת באורו של החזון, שהמציאות כולה תכוון ותודרך ע"י החזון. אבל האידיאל הזה אינו פשוט כלל וכלל. בדרך למימושו נתקלים בבעיות ועל שתיים מהן נעמוד כאן.

הבעיה הראשונה היא המרחק - המרחק הטבעי שקיים בין חזון למציאות. אם אמרנו שהחזון הוא השמיים והמציאות היא הארץ - צריך לדעת שיש מרחק עצום בין שמיים לארץ. יש תיאור בירושלמי (ברכות פ"ט, ה"א) על המרחק בין שמיים לארץ:

"מהארץ ועד לרקיע - מהלך חמש מאות שנה, ומרקיע לרקיע - מהלך חמש מאות שנה, ועוביו של רקיע - חמש מאות שנה, וכן לכל רקיע ורקיע".

אם נספור עד שבעה רקיעים - נגיע לכמה אלפי שנה. התיאור הזה ודאי בא להצביע על המרחק העצום בין שמיים לארץ, בין חזון למציאות. כולנו מכירים תופעות, שאדם מתהלך עם חזון גדול, אבל כשהוא בא להגשים אותו במציאות - החזון הגדול הולך לאיבוד. ישנן דוגמאות רבות של מסגרות, שקמו תחת דגל נישא ונשגב, ששאפו אל הטוב הבלתי מוגבל, אבל במציאות - התמקדו והתגמדו סביב נקודה קטנה, וראו בה את חזות הטוב כולו. כל זה - בגלל המרחק האובייקטיבי הקיים בין הרעיון בכוח ובין המציאות בפועל.

אבל מעמד לבעיית המרחק - ישנן גם הפרעות בדרך אל ההגשמה. בחזון הכל טוב, אך בעולם שלנו, אורבת תמיד סכנה של התגברות הצדדים החומריים, שמפריעים להגשמת החזון הנעלה. תוך כדי מרוצת החיים ומלחמת החיים, מתגברים צדדים שונים שהם מנוגדים לאידיאל של טוב, של חסד ושל רחמים.

שבת ושמיטה

הפתרון לשתי הבעיות הללו נמצא בתורה. עשה איתנו הקב"ה חסד, ונתן לנו שבת בכל שבוע, ושמיטה אחת לשבע שנים (עיין הקדמה "לשבת הארץ"). כשאדם נמצא בתוך המרוץ - אין לו פנאי להתבונן. הפסקת המרוץ - מגמתה היא מפגש מחדש עם החזון, ליבוי החזון, כדי שמכוחו של החזון יימשך המרוץ. מדובר פה במילוי המצבים במטען של חזון, בדלק של אידיאל. אנו מעמידים מחדש את החזון לנגד עינינו, כדי שחיינו יהיו מוארים מחדש באור החזון.

השבת מביאה את האדם למצב, שלא ייהפך עבד לעבודתו. יהא אדם בעל עיסוקים ככל שיהיה, באה שבת - הכל נפסק. יש משהו שהוא מעל לכל העיסוקים. לעומת זאת, אנשים שאין להם שבת - זה פשוט מעורר רחמים, מפני שבאמת, אלמלא שבת, הצדק איתם: אין זמן! יש כל-כך הרבה מה לעשות! השבת מביאה אותנו לעצור, שלא נהפוך עבדים לעיסוקים שלנו, שלא נהיה עבדים לענייני העולם הזה. שבת היא מעין עולם הבא³, היא משהו מעולם עליון שיורד לעולם שלנו. והשמיטה - היא מביאה לידי כך שלא ניהפך מאדם - לאדמה, שלא ניהפך לחומר, שלא יוצר מצב שהצדדים החומריים הם ששולטים עלינו וקובעים את מהלך חיינו - כי אם הצד הרוחני, האידיאלי והערכי, הוא שיתגלה גם בחיי היום-יום, גם בחיים החומריים.

האמת היא, שזה בעצם עניינה של כל התורה כולה, זוהי התכלית שלשמה ניתנה לנו התורה.

מגמת התורה

בסוגיא של מתן תורה מספרת הגמרא (שבת פח, ע"ב-פט, ע"א) על שיחה משולשת בין הקב"ה, משה רבינו והמלאכים:

"ואמר ר' יהושע בן לוי:

בשעה שעלה משה לערום אפרו עלאכי הישרת לפני הקב"ה: רבוננו של

עולם, מה לילוד אשה בנינו?

אמר להן: לקבל תורה בא.

אפרו לפניו: חטודה גנוזה, שגנוזה לך תשע פאות ושבעים וארבעה דורות

קודם שנברא העולם. אתה כבקיש ליתנה לבשר ודם? "מה אנוש כי

תוקרנו וכן אדם כי תפקדנו (תהלים ח', ה), ה' ארנינו מה אדיר שמך

בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים" (שם, ב):

במילים אחרות - טוענים המלאכים - וכי איך אתה נותן את התורה לבשר

ודם!! תשאיר לנו את התורה!

3. בראשית רבה ז', ה ורש"י ומתנות כהונה שם. זה"ק בראשית מח, ע"א.

"אפר לו הקב"ה לבישת: התזיר להן תשובה!
 אפר לפניו: רבונן של עולם, עתידיא אני שבא ישראל כחבל שבפיהם".
 וכי מי יכול להתמודד עם מלאכים?
 "אפר לו: אחוז בכסא כבודי, וחזור להן תשובה...
 אפר לפניו: רבונן של עולם, תורה שאתה נותן לי עה כתיב בה?
 [ענה לו הקב"ה] - "אָנְכִי ה' אֵלֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם"
 (שמות כ', ב).
 אפר להן [משה למלאכים]: לבערים ידחתם? לפרעה השתעבדתם? תורה
 למה תקח לכם? שוב עה כתיב בה: "לא יקיה לך אלהים אחרים" (שם);
 בין עמים אתם שחיין שעבדין עבודה זרה? שוב עה כתיב בה: "זכור את
 יום השבת לקדשו" (שם, ז); כלום אתם עושים פלאכה שאתם צריכין
 שבות? שוב עה כתיב בה: "לא תשא" (שם, ו); עשא ועתן יש בניכם?
 שוב עה כתיב בה: "כבוד את אביך ואת אמך" (שם, יא), אב ואם יש
 לכם? שוב עה כתיב בה: "לא תרצח, לא תנאף, לא תגנב" (שם, יב);
 קנאה יש בניכם? יצר הרע יש בניכם?
 פיד הודו לו להקב"ה, שנאפר: "ה' אֲרִבְינִי, מָה אֶדִיר שְׁמֶךָ" (תהלים
 ח', י) וגו'. ואילו "תנה הודך על השמים" לא כתיב.

מתוך הדברים הרבים שראוי לעמוד עליהם בעניין זה נדגיש הפעם נקודה
 אחת: התורה ניתנה לעולם הזה. התורה כולה נועדה להתגשם דווקא במציאות
 שיש בה קנאה ויש בה שנאה ויש בה יצר הרע, כדי שאנחנו בעולם הזה נתגבר
 על הדחפים והיצרים הנמוכים, ונחיה חיים אידיאליים כאן, בעולם הזה.
 עומדים על כך חז"ל גם במדרש (במז"ר י"ז, ה-ו):

"אורן ורע לצדיק" (תהלים צ"ז, יא) - זרע הקב"ה את התורה ואת
 הפצונות להנחילם לישראל... ולא הניח דבר בעולם שלא נתן בו פצוה
 לישראל".

יש כאן תיאור איך בכל תחומי החיים נתן הקב"ה מצוות לישראל, ובהמשך
 נאמר:

"ישל לאחד פושלך לתוך הפיס, הושיט הקברניט את החבל ואפר לו:
 תפוס חבל זה בידך ואל תניחחו, שאם תניחחו - אין לך חיים. כך אפר להם
 הקב"ה לישראל: כל זמן שאתם פדובקים בפצונות - "ואתם הדבקים בה'
 א-להיכם - תיים בלכם תלים" (דברים ה', ד).

אנחנו שרויים פה בתוך ים של חומר. ישנה סכנה שנטבע, חלילה, בחומריות.
 נתן לנו הקב"ה את חבל הנצח, זה החבל הא-לוקי שקצחו בידנו - והוא מחיה
 אותנו. חבל ההצלה הא-לוקי זוהי כל התורה כולה, אלו הן המצוות שעל כל
 צעד ושעל.

מצות השמיטה - כוללת את כל התורה כולה

מערכת המצוות בשמיטה

מצות השמיטה מפגישה אותנו עם כל התורה, לא רק במובן הכללי, שבזכות ההפסקה של השמיטה יש פסק-זמן לחשוב, להתבונן בתורה, להעמיד את האידיאל נגד העיניים, אלא גם באופן ממשי יותר. השמיטה, על מערכת מצוותיה, מפגישה אותנו עם כל התורה כולה.

אנחנו מכירים בתורה שתי מערכות של מצוות: מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחברו. כל המצוות כולן מתחלקות לשתי מערכות אלו, הדומות לשתי זרועות שמגמתן לרומם את האדם, לחנך אותו ולקדש אותו. ניתן להבחין כיצד מתוך 'בין אדם למקום' ו'בין אדם לחברו' בא 'בין אדם לעצמו' - להיות אדם כפי שהוא ראוי להיות, להתעלות ולהתקדש ולחיות חיים אידיאליים.

המצוות הכלולות בשמיטה מבליטות לנו בשיא העוצמה את מערכת הערכים של התורה כולה. מצות השמיטה האידיאלית, זו שעליה ציוותה התורה, כוללת ארבע מצוות עיקריות:

1. שמיטת קרקעות - ממנה מסתעפת הפקרת הכל - "וְהָיְתָה שְׁבַת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֹכְלָהּ, לְךָ וּלְעַבְדְּךָ וְלְאִמְתְּךָ..." (ויקרא כ"ה, ו), וקדושת פירות שביעית.
  2. שמיטת כספים.
  3. מצות 'הקהלי בתום שנת השמיטה.
  4. מצות היובל אחת לשבע שמיטות.
- זוהי בעצם המסכת השלמה של השמיטה האידיאלית כפי שציוותה התורה. נתבונן ונראה עד כמה אכן מפגישה אותנו מערכת המצוות הזו, בעוצמה מיוחדת - עם הערכים של כל התורה כולה.

שבת הארץ - בין אדם למקום

אומרת התורה:

"וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שְׁבַת שְׁבַתוֹן יִהְיֶה לְאָרֶץ, שְׁבַת לַה' (ויקרא כ"ה, ד). השמיטה היא שבת לה, כמו שהשבת היא שבת לה. השבת, כמו השמיטה, או השמיטה כמו השבת, מכריזה שישנו בורא לעולם: "כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה ה' אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ" (שמות כ', יא). ישנו בורא לעולם והוא אדון-כל. הוא המצווה אותנו לא לעבוד בשבת, והוא המצווה אותנו לא לעבוד עבודות מסויימות בשמיטה. מכיוון שהוא המצווה אותנו לא לעבוד - על כן איננו עובדים, מכיוון שהוא המצווה אותנו להפקיר הכל - לכן הכל הפקר.

כך אומרת הגמרא בפשטות (סנהדרין לט, ע"א):
 "אפר הקדוש ברוך הוא לישראל: זרעו שיש והשמיטו שבע, כדי שתדעו
 שהארץ שלי היא."
 השמיטה מכריזה בקול גדול - "כי לי הארץ!" (ויקרא כ"ה, כג).
 השמיטה מדגישה כי יש בורא לעולם, וכי הוא אדון-כל, כפי שמבטא ספר
 החינוך (מצוה פד, ד"ה ימשרשי המצוה):
 "ולכן צוה ברוך הוא להפקיר כל מה שתוציא האדמה בשנה זו,
 מלבד השביתה בה, כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו
 הפירות בכל שנה ושנה - לא בכוחה ובסגולתה תוציא אותם, כי
 יש אדון עליה ועל אדוניה, וכשהוא חפץ הוא מצוה אליו להפקירם."
 הרי זו תחושה עמוקה ביותר של 'בין אדם למקום'! תחושה זו ודאי מתעצמת
 ומתחדדת לאורך שנה תמימה, כדברי חז"ל (ויקיר א, א):
 "גברי כח עשי דברו" (תהלים ק"ג, כ) - נעה הכתוב עדבר? נעה
 שבעולם אדם עושה מצוה ליום אחד, לשבת אחת, לחודש אחד; שטא
 לשאר ימות השנה? ודין חגי חקליה ב"רה (וזה רואה שדהו בור), כרציה
 ב"רה (כרצו בור), ויהיב ארענה ושתיק (ופשלים פס ושותק). יש לך גיבור
 גדול פזה"!
 מדגישים פה חז"ל היבט מוכר היטב מן המציאות. אם נדרש מאדם מאמץ,
 אפילו גדול, אבל חד פעמי - הוא ממצה את כוחותיו ועושה אותו. קשה פי כמה
 לעשות מאמץ קטן יותר - ולהתמיד. והרי כאן נדרשת מאדם גבורה בלתי רגילה,
 הוא רואה את שדהו בלתי מעובדת, את כרמו בלתי מעובד, שנה שלמה - ושותק.
 יש לך גיבור גדול מזה!
 אנו יודעים מנסיונו, שגם מתן צדקה דורש התגברות מסויימת. והנה כאן
 - ריבונו של עולם! - אדם מסתכל דרך החלון מדי יום ביומו, ורואה שנכנסים
 אליו לשטח זרים, ועושים שם כבתוך שלהם! האם זהו דבר פשוט!! לנהוג כך
 - כי כך ציוה הקב"ה, כי זה רצונו של ריבונו של עולם - זו היא גבורה מאין
 כמוה!
 המפגש החזק עם 'בין אדם למקום' בשנת שמיטה, מלווה אותנו לאורך שש
 שנות המעשה. זוהי טעינת מצברים בעוצמה רבה לקראת כברת דרך ארוכה,
 יומיומית.

בטחון בה'

בשמיטה יש כדי לעורר אמונה גדולה בהשגחה אלוקית, ביטחון עצום בקב"ה. זכורה לכולנו הבטחת התורה:

"וְכִי תֹאמְרוּ מָה נֹאכַל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִית, הֲיֵן לֹא נִזְרַע וְלֹא נֶאֱסַף אֶת תְּבוּאֹתֵינוּ? וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית, וְעָשִׂיתִי אֶת הַתְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים" (ויקרא כה, כ-כא).

שאל על כך אחד מגדולי המוסר: מה טיבה של הבטחה זו? מתי ישאל אדם את השאלה הזאת? במחשבה ראשונה היינו אומרים מן הסתם - בשמיטה "וְכִי תֹאמְרוּ מָה נֹאכַל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִית" - מתי? כאשר מגיעה שנת השמיטה, ואדם דואג מה יאכל בשנה זו. אבל בודאי אי אפשר לומר כך - שהרי התורה מבטיחה: **"וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית, וְעָשִׂיתִי אֶת הַתְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים"**! הרי השנה השישית זה עתה חלפה ובה נתברך היבול לשלוש שנים! אם כן בשנה השביעית אין כבר שום שאלה, כעת כבר רואים בעין את ברכת השמיטה. אימתי אפוא תישאל השאלה הזאת?

אלא, **"וְכִי תֹאמְרוּ מָה נֹאכַל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִית"** - השאלה הזו תישאל כבר בשנה הראשונה לשמיטה. הבה נראה: הרי בעוד שבע שנים תחול שנת שמיטה... איזו בעיה? ישנה בעיית שמיטה, צריך להתכונן לקראתה, אנחנו צריכים להתגבר על בעיית השמיטה! מה עושים כדי להתגבר? צריך לתכנן את המשק החקלאי בהתאם, צריך להתחיל לאגור, לשמור מלאי - כדי שיהיה מה לאכול בשנה השביעית, צריך להכין קופסאות שימורים, או להקפיא מזון, צריך להתארגן כך שיהיה מה לאכול בשנה השביעית! כלומר, אם אדם בא לקיים מצוות שמיטה, עליו להתחיל להתכונן לשנה השביעית למן השנה הראשונה!

באה התורה ומרגיעה אותנו: אינכם צריכים להכין שום דבר! דעו לכם: **"וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית"** - אין צורך בשום הכנה אנושית. הרי זה דורש ביטחון עצום בקב"ה, שיהיה לנו מה לאכול בשנה השביעית מבלי שנעשה שום דבר מיוחד לצורך זה בכל שש השנים!

בשמיטה האידיאלית יש, אם כן, כדי לעורר את מידת הביטחון באופן בלתי רגיל. כאן יוכר לעין-כל, ששנת השמיטה מטרתה איננה רק, כפי שיש טוענים, לתת לאדמה לנוח על מנת שתוכל לתת יבול מבורך יותר לאחר מכן⁴, מפני שכשהתורה אומרת **"וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית, וְעָשִׂיתִי אֶת הַתְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים"** - הרי זה בולט שזהו עניין על-טבעי, שהרי השנה השישית היא

4. לפי זה יש טוענים כיום כי אנחנו כלל לא צריכים את מנוחת השמיטה. היום יש שיטות מפותחות של מחזור זרעים. לא מעסיקים את כל האדמה באותו פרק זמן, ממילא אין עוד צורך בשנת השמיטה!

השנה הכחושה ביותר! אחרי שניצלנו את האדמה במשך שש שנים היא נותנת לנו יבול משולש - זאת ברכה, ברכת שמיים, ברכה על-טבעית (עיין "נחלת אבות" לאברבנאל, פ"ה מ"ט).

בכלל, במובן האידיאלי, יש להדגיש כי השמיטה איננה כלל וכלל יבעיה. כביכול, הקב"ה הטיל עלינו איזו בעיה, וצריך לחשוב איך לפתור אותה. לא מדובר בבעיה! במובן האידיאלי, אדם מצפה לשמיטה לא פחות משכולנו מצפים לשבת. אין לנו יבעיה של שבת - יש לנו עונג שבת! מי שאינו יודע מה זו שבת - באמת מצייר אותה כבעיה, היא דומה עליו כהר, כבעיה נוראה, ואילו אנחנו כולנו מצפים לשבת, אין מישהו מאיתנו שהיה מוותר על שבת. גם השמיטה היא עונג. הציפיה לשמיטה היא כמו הציפיה לשבת, לא יבעיה שעלינו להתמודד איתה.

ממילא מובן, שהשמיטה מביאה לביטחון עצום בקב"ה, שבא לידי ביטוי בכל שש השנים, ע"י האמונה בהבטחה הא-לוקית של "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לְכֶם בְּשָׁנַת הַשְּׁשִׁית". זו היא שאיבה עמוקה של אמונה וביטחון, שמלווים אותנו לאורך שש השנים. זאת התמלאות בידלקי של אמונה וביטחון, שאדם הולך בכוחה את כברת הדרך של שש השנים הבאות.

הפקר וקדושת פירות שביעית - בין אדם לחברו

עד כאן עסקנו ביבין אדם למקום, נתבונן כעת איך פועלת השמיטה במישור של יבין אדם לחברו:

"וְהִיְתָה שֶׁבֶת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֻכְלָהּ, לָךְ וּלְעַבְדְּךָ וּלְאֻמַּתְךָ וּלְשִׂכְיֶיךָ וּלְתוֹשֵׁבְךָ הַגֵּרִים עִמָּךְ. וּלְבַהֲמֹתֶיךָ וּלְתִיָּה אֲשֶׁר בְּאֶרְצְךָ תִּתֶינָהּ כָּל תְּבוּאָתָהּ לְאָכֹל" (ויקרא כ"ה, ו-ז)

או בלשון התורה בפרשת משפטים (שמות כ"ג, יא):

"וְהִשְׁבִּיעַת - תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשָׁתָה, וְאָכְלוּ אֲבִיגַי עִמָּךְ וְיִתְּרֶם תֹּאכַל תִּית הַשָּׂדֶה".

התורה דואגת לכולם! התורה קוראת לשוויון! מצוות השמיטה דורשת מן האדם להתגבר על יצר הכילות והקמצנות ולהתרומם לעין טובה, לנדיבות, לחסד! ללא כל תחרות!

כל זה שייך גם לקדושת פירות שביעית: "וְהִיְתָה שֶׁבֶת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֻכְלָהּ", "לְאֻכְלָהּ" - ולא לשחורה" (עבודה זרה סב, ע"א), "לְאֻכְלָהּ" בלבד, זה הכל. "לְאֻכְלָהּ" - לכל אחד ואחד. גם הבעלים קוטפים מעט מעט, רק לצורך אכילתם בלבד (ספרא בהר, א).

זאת התרוממות למדרגה מיוחדת, מעין תחושה של "כל ישראל אויבים לי שב בסוכה אחת" (סוכה כז, ע"ב). יש איזו תחושה של כלל ישראל, לא של "שלי שלי, שלך שלך", אתה יכול לבוא אלי ואני בא אליך - ללא צרות עין, ללא כילות. זהו עניינם של ההפקר וקדושת הפירות בשביעית. אבל הרבה למעלה מזה בא לידי ביטוי בשמיטת כספים.

שמיטת כספים

נוכר תחילה, שבמשך כל השנים קיימת מצות הלוואה, ומובן מאליה שהכוונה להלוואה ללא ריבית. באותה פרשה של השמיטה אומרת התורה (ויקרא כ"ה, לה):

"וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך - והחזקת בו, גר ותושב וחי עמך. אל תקח מאתו נשך ותרבית ויראת מא-להיך, וחי אחיך עמך".
אומר רש"י במקום:
"והחזקת בו" - אל תגחיקו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו, אלא חזקו משעת מוטת היר. למה הדבר דומה? למשא שעל החמור: עודהו על החמור - אחד תופס בו ומעמידו; נפל לארץ - חמיטה אין מעמידים אותו".

אם רואה אתה שאחיד עומד להתמוטט - אל תניח לו ליפול, מכיון שלאחר הנפילה כבר קשה יהיה להקים אותו מחדש. צריך אפוא לסייע לו מיד. כל עוד אדם עומד על רגליו, גם אם מעד - אם אנו מטים שכם בזמן, ומגוישים מעט עזרה - הוא נשאר על רגליו; מרגע שהתמוטט - זה כבר סיפור אחר לגמרי. איך מעמידים אדם על רגליו? על ידי הלוואה, ודווקא הלוואה ללא ריבית, כאמור: "והחזקת בו" - "אל תקח מאתו נשך ותרבית".

והנה באה שנת השמיטה, ומביאה איתה שמיטת כספים, הפקעת החובות, כדי שאכן לא נמוטט מחדש את הלווה שמעד. הנה הוא קיבל מאיתנו הלוואה, והוא איכשהו מחזיק מעמד, אך אם עכשיו נבוא ונדרוש ממנו להחזיר, הרי יתמוטט חלילה לגמרי! על מנת שימשיך לעמוד על הרגליים ולא ימוך שנית - באה מצות שמיטת כספים ומוחקת את החובות.

אומרת התורה בפרשת ראה (דברים טו, טו-י):

"השקור לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר - קרבה שנת השבע, שנת השמטה, וכצה עיגך באחייך האביון ולא תתן לו, וקרא עליך אל ה' וקהי בך חטא. נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו...".

הביטוי "בליעל" מופיע בתורה פעם אחת נוספת בענין עיר הנידחת: (דברים יג, יג-יד):

"כִּי תִשְׁמַע בְּאֶחָת עָרֶיךָ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לְשִׁבְתָּ שָׁם לְאָמֹר - יֵצְאוּ אַנְשֵׁים בְּגִי בְלִיעֵל מִקִּרְבְּךָ, וַיְדִיחוּ אֶת יִשְׁבֵי עִירָם לְאָמֹר, בְּלָכָה וּנְעַבְדָּה אֱלֹהִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר לֹא יְדַעְתָּם."

זוהי עיר הנידחת, ועליה חורצת התורה את משפטה הנוקב - "בְּלִיעֵל". ואותו ביטוי - בהקשר שלנו. מה כל כך חמור כאן??

עובד לו יהודי, וצובר לאט לאט קצת כסף - כמוכן ביושר ובנקיון כפיים, כפי הדרכתה של תורה בהקפדה על כל פרטי הדינים, ובאה התורה ואומרת לו: ישמע, אם בא אליך מישהו לבקש הלוואה - אתה צריך להלוות לו בלי ריבית! גם את זה הוא מוכן לעשות, מוכן לעזור לחברו ללא ריבית. אלא מה! לפחות, הוא חושב בליבו, יאקבל את כספי חזרה, הכל טוב ויפה, אני מוכן לעזור, אינני מעוניין באגרה אחת בתמורה, אני רק מעוניין לקבל בחזרה את מה שאני נותן! באה התורה ואומרת: זה דבר בליעל - "הַשֵּׁמֶר לְךָ פֶּן יִהְיֶה דְבָר עִם לְבָבְךָ בְּלִיעֵל לְאָמֹר...". זו מחשבת בליעל. איד "בְּלִיעֵל"!! והרי לפי ההבנה שלנו הוא צודק במאה אחוז! וכי מה הוא מבקש בסך-הכל? הוא מוכן לתת, הוא מוכן לעזור לשני - מהוננו, שעליו עבד כל כך קשה! מה עוד רוצה ממנו התורה?! התורה דורשת לתת - גם אם אין ביטחון שתקבל בחזרה. לתת! - ללא שמץ של היראה, של חשש שמא לא תקבל חזרה - "וְלֹא יֵרַע לְבָבְךָ בְּחַתְךָ לֹא" שיתן ברצון, שיתן בשמחה - למרות הידיעה שיתכן שלא תקבל בחזרה. בהמשך עוד נברר מדוע דורשת התורה כך, ולמה היא קוראת "בְּלִיעֵל" למחשבה שלא להלוות בתנאים כאלה.

ובכן, איזה שוויון אידיאלי, איזו התייחסות אידיאלית לזולת יש כאן! האם נמצא דבר כזה באיזו חוקה אנושית בעולם, באיזה שהוא משטר אנושי? זהו רצונה של התורה - שיהיה יחס כזה בין בני אדם מישראל, שזאת תהיה ההתייחסות לזולת!

יובל

היובל קובע שיא חדש. אם קרה שמכרת את הקרקע שלך, ולפלוגי היתה אפשרות והוא צבר קרקעות, ויש כאלה שנושלו כתוצאה מכך ממה שהיה להם - באה התורה ואומרת (ויקרא כ"ה, יג):

"בְּשָׁנַת הַיּוֹבֵל הֲוֹאת תִּשְׁבוּ אִישׁ אֶל אֲחֵתּוֹ."
בא היובל ומשמט הכל, והכל חוזר לבעליו.

בין אדם לחברו מתוך בן אדם למקום

מדרגה כזאת של יבין אדם לחברו יכולה לנבוע אך ורק מתוך יבין אדם למקום. רק מתוך אותה אמונה, שהשמיטה מפגישה אותנו איתה, שיש א-לוקים, אדון-כל, וכל מה שיש לי - הוא הוא שנתן לי והוא הבעלים האמיתי, ועל כן, אם הוא אומר לי לתת - הרי זה משלו, רק מתוך כך יכולה להיווצר רמה כזו של יבין אדם לחברו, אחרת - לא יתכן. בלי יבין אדם למקום אין שום מקום לרמת דרישה כזו ביבין אדם לחברו.

לכן מי שמהרהר אחר הציווי של הקב"ה - זוהי מחשבת בליעל, זה כמו עבודה זרה. האם זה שלך?! תגיד תודה על כל מה שיש לך! תשמח שיש לך יותר ואתה יכול לעזור לחברך! אם אינך מקיים את צו ה' לעזור לחברך, אתה כאילו טוען שלא הקב"ה נתן לך את כל מה שיש לך.

מצות 'הקהל' - בין אדם לעצמו

מתוך החינוך ליבין אדם למקום ויבין אדם לחברו, מביאה אותנו השמיטה ליבין אדם לעצמו - לחינוכו של האדם ולתיקונו, לדחיפתו לקראת שלמותו, ולהעמדתו על מתכונתו האידיאלית. השמיטה מחנכת את האדם לאמונה וביטחון בלתי רגילים, למידות תרומיות, להתגברות על צרות עין, לעין טובה, לנדיבות ולחסד. כל אלה מכוונים את האדם לצורתו האמיתית, לקראת שלמותו לאורך שש שנות המעשה.

עומד על כך "ספר החינוך" בכמה מקומות, בהקשר עם המצוות הקשורות לשמיטה. במצוה תעז הוא כותב (ד"ה יכר כתבתי):

"ללמד נפשנו במדות המעולות, מדת הנדיבות ועין טוב, ונקבע בלבבנו הבטחון הגדול בשם ברוך הוא".

במצוה פד (ד"ה יעוד יש) הוא מביא:

"יעוד יש תועלת נמצא בדבר לקנות בזה מדת הוותרנות, כי אין נדיב כנותן מבלי תקוה אל הגמול. ועוד יש תועלת אחר נמצא בזה האדם, שיוסיף האדם בטחון בשם ברוך הוא. כי כל המוצא עם לבבו לתת ולהפקיר לעולם כל גדולי קרקעותיו ונחלת אבותיו הגדלים בכל שנה אחת, ומלומד בכך הוא וכל המשפחה כל ימיו - לא תחזק בו לעולם מדת הכילות הרבה ולא מיעוט הבטחון".

ועוד במצוה תפ (ד"ה 'משרשי המצוה'):

"משרשי המצוה - לחזק ולקבוע בלבבנו מדת הנדיבות, ולהרחיק תכלית ההרחקה מדת הכילות. ואין נדיב בעולם כמלווה מעותיו עם היותו יודע שהזמן קרב להשמיט הלוואתו ולהפסידה ממנו אם אולי יארע בו אונס או שום מקרה שלא יוכל לתבוע הלוואתו קודם שנת השמיטה".

המצוות שיבין אדם למקום ושיבין אדם לחברו - הן המתזקות, מגבירות ומטפחות את יבין אדם לעצמו, את תיקונו, את חינוכו ודחיפתו לקראת שלמותו. אבל מעל לכל מסייע בכך לימוד התורה בשנת השמיטה, לימוד התורה המוגבר, העובדה שהאדם משוחרר מהשעבוד הרגיל ויכול להקדיש את השנה ללימוד תורה. נקודה זו חשובה במיוחד לעובדי האדמה, שבמשך שש שנות המעשה הם טרודים ביותר בעבודתם. אם הם יכולים להשתחרר לשנה אחת ולהקדיש עצמם לתורה, שהיא מקור כל הטוב וכל הערכים - הרי זו תרומה גדולה יותר מן הכל לבניין האדם.

זהו אחד מיסודותיה של השמיטה, ששנה זו מיועדת ללימוד תורה. כך נאמר בפרשת יהקהל:

"תקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך, למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה' אלהיהם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת" (דברים ל"א, יב).

ראבי"ע בפירושו למצות יהקהל (דברים ל"א, יב) מוסיף על הביטוי "למען ילמדו" את המילים: "כל השנה גם כן השבת". כשם שהשבת מיועדת ללימוד תורה - כך מה שנאמר ביהקהל "למען ילמדו" מתייחס בעצם לשמיטה כולה, ללימוד תורה בכל שנת השמיטה. מעמד היהקהל שבא בסיום שנת השמיטה זהו מעמד הפיסגה של שנת השמיטה כולה. לימוד התורה שבכל שנת השמיטה בא כאן לידי ביטוי שיא, רב עוצמה, שכל עם ישראל כולו מתאסף - לצורך לימוד התורה. היהקהל הוא מעין מתן תורה מחדש אחת לשבע שנים. "תקהל את העם" - כמו במעמד הר סיני, כשכל עם ישראל כולו, האנשים והנשים והטף - מתאספים לשמוע את דברי ה'.

כך בפירוש נשמע מדברי הרמב"ם בהלכות חגיגה (פ"ג, ה"ו):

"...לשמוע באימה ויראה וגילה ברעדה, כיום שניתנה בו בסיני. אפילו חכמים גדולים שיודעים כל התורה כולה - חייבים לשמוע בכוונה גדולה יתרה... ויראה עצמו כאילו עתה נצטוו בה, ומפי הגבורה שומעה, שהמלך - שליח הוא להשמיע דברי הא-ל."

כשאנו עומדים ושומעים את מלך ישראל קורא את דברי התורה - עלינו לשוות בנפשנו שעכשיו נצטוו בה, ומפי הגבורה אנו שומעים.

מתוך היהקהל הזה - באה ההתרוממות המאפשרת לנו לחוש מחדש את היעוד המיוחד של עם ישראל כעם שמגלה את תורת ה' בעולם, כעם שמממש את דבר ה' בעולם, כעם שמגשים את האידיאל הא-לוקי בעולם, ואידיאל זה בשלמותו מתקיים רק כשעם ישראל כולו יושב בארצו, כמו שהדבר בא לידי ביטוי בשמיטה: שמיטה מדאורייתא תלויה ביוכל, ויובל נוהג אך ורק כשכל ישראל יושבים בארץ.

"וַיִּקְרָאֵם דָּרוֹר בְּאַרְצָן לְכָל יִשְׂרָאֵל" (ויקרא כ"ה, י) - בזמן שכל יושביה עליה (ערכין לב, ע"ב).

כך מתברר לנו פן נוסף בשאלה - מדוע נבחרה דווקא שמיטה כמייצגת את כל התורה כולה. דווקא שמיטה - משום שהיא, כפי שראינו מראשית הדברים, מבטאת באמת בעוצמה את כל התורה כולה, יבין אדם למקום, יבין אדם לחברו ויבין אדם לעצמו. דווקא שמיטה - משום שהיא מזכירה לנו שכל התורה כולה קשורה באופן מהותי לארץ, שכל התורה כולה מתקיימת בשלמותה רק על ידי עם ישראל כולו, היושב בארצו כעם ריבוני. את כל הערכים האלה כאחד באה השמיטה לבטא.

שמיטה בזמן הזה - זכר לשמיטה

עד כאן השתדלנו להיפגש עם ערכה של השמיטה האידיאלית, השמיטה שעליה ציוותה התורה. בזמן הזה, כמעט לפי כל הדעות, שמיטה היא מדרבנן, לא מדאורייתא. מפאת חשיבותה הגדולה של השמיטה קבעו חכמים זכר לשמיטה, וזהו ערכה של השמיטה שלנו היום (עיין גיטין לו, ע"א-ע"ב).

אולם כיום ישנו קושי מיוחד בקיום מצות השמיטה, מפני שהיום, לצערנו, לא קיימת ברכת ה' הגלויה של "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי", כי "הרי הכתוב הבטיח רק על הזמן היות שביעית מן התורה" (אוצרות יוסף למהר"י ענגיל, שביעית בזמן הזה עמ' 102). ההבטחה הא-לוקית של "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי" קיימת רק כאשר קיימת מצות שמיטה דאורייתא, אך למרות חסרונה של ברכת ה' הגלויה קבעו חכמים שיש בכל זאת לקיים זכר לשביעית בגלל חשיבותה. כנראה שיש ערך כל כך עצום לשמיטה, שמן הראוי להתאמץ ולהתמודד עם קשיי קיומה, ולמצוא דרכים שבכל זאת יהיה זכר לשביעית.

הקושי בקיום השלם והאידיאלי נובע מזה שלא הגענו למצב השלם של "כל יושביה עליה" וממילא לא קיימת הברכה של "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי". לכן יש צורך בהיתרים.

יש צורך בהיתרים - ויש גם ערך להיתרים. חשוב להדגיש, כי כל מי שמקיים כיום את מצוות השמיטה, בצורה זו או אחרת - נזקק להיתרים. ואף על פי כן, עם כל ההיתרים ואחריהם - עדיין יש ערך עצום לזכר לשמיטה. גם הזכר לשמיטה מפגיש אותנו עם הערכים של השמיטה ומעורר אותנו להזדהות איתם. כותב הרב זצ"ל ("אורות", עמ' נז):

"...מלאי חיים הם לנו הזכרונות האצורים בזכר שאנו עושים... בשיטות המעשיות של חכמת ההלכה לכל המצות התלויות בארץ. מצומקים נראים לנו עתה הדברים, צורה זלה יש להם מבחוץ - אבל חיים וענין רב הם מלאים בפנים. אנו מערימים על שמירת

השמיטה במכירה לנכרי את הקרקעות, מקיימים את נתינת המעשרות לכהן וללוי ע"י תקון שאין בו הפסד גדול לנותן, ולא ריוח גדול למקבל, מברכים ומפרישים, ומודין את המעשר השני הראוי להאכל בקדושה בעיר המרכזית הקדושה והחיה, המקום אשר בחר ה', לב האומה לכל זרמי חייה, "משלמים פרים שפתינו", שפך שיח תחת סדרים חיים... אבל אלה הגרגרים הזעירים כח-צמיחה גדול גנוז בהם, אל כל מה שהם עורגים, מכל מה שהם צומחים בעבר, ואת כל מה שהם עתידים להצמיח לעתיד להבא... וכן הם פועלים בחשאי על הנשמה המקיימת..."

גרגרים זעירים אלה הנראים לא-כלום כמעט - הם הם הזכר לכל, כולל לשמיטה. הגרגרים הזעירים של הזכר לשמיטה - כוח צמיחה גדול גנוז בהם, "אל כל מה שהם עורגים", אל מה שהם שואפים, "מכל מה שהם צומחים בעבר - ואת כל מה שהם עתידים להצמיח להבא". זוהי הפעולה שהם פועלים בחשאי על הנשמה המקיימת.

בל נולד בזכר! גם כשהזכר נראה לנו מבחוץ דל ומצומק - יש לו ערך, הוא חי! זה גרגיר חי שגנוז בו כוח צמיחה, ממה שהיה אל מה שיהיה, ואל מה שיהיה בשלמות. והוא פועל בחשאי, גם אם אין הוא מורגש כל כך על פני השטח.

אך מעבד לקיום ההלכתי של הזכר לשמיטה, יש ערך מיוחד בלימוד העניינים המעשיים והעניינים הרוחניים של מצות השמיטה. יש ערך גדול בעיסוק לימודי בענייני שמיטה, בתוספת לקיום המעשי של הזכר על פי ההלכה. מתוך כל אלה נשאב מלוא-חופניים מערכי השמיטה הנעלים.

בליבנו תפילה גדולה להגיע במהרה, קודם כל - לחיוב שמיטה מדאורייתא, ומתוך כך - לקיום שמיטה מדאורייתא, כשהדרך לכך היא אחת: התקדמותנו בתהליך הגאולה למצב של "כל יושביה עליה", למצב בו כלל ישראל יושב בארצו. מכאן גם מתבררת חשיבותה העצומה של העלייה לארץ: כל יהודי שעולה ארצה, אפילו אם בחייו האישיים הוא לא מקיים תורה ומצוות במלואם - כל יהודי כזה מקרב את היום שתורה ומצוותיה יוכלו להתקיים בשלמות, כי קיום התורה ומצוותיה בשלמות תלוי במציאות של "כל יושביה עליה".

וכשנגיע למצב של "כל יושביה עליה", ונזכה שוב לברכת ה' הגלויה, או אז נקיים את מצות השמיטה כהלכתה ובשלמותה:

**"וְשָׁבְתָה הָאָרֶץ שְׁבֹתָ לַה'... וּבִשְׁנֵה הַשְּׁבִיעֵת שְׁבֹתוֹן יִקְיָה לְאָרֶץ,
שְׁבֹתָ לַה'... וְקִנְשְׁתֶּם אֶת שְׁנַת הַתְּמָשִׁים שְׁנָה, וְקִרְאתֶם דְּרוֹר בְּאָרֶץ
לְכָל יֹשְׁבֵיהָ... וְשָׁבְתָם אִישׁ אֶל אֶתְנוֹתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תֵּשְׁבוּ"
(ויקרא כ"ה, ב-ו).**

יהי רצון שנשוב אל עצמנו, איש אל אחוזתו הפנימית, מורשת נחלת אבותינו; שוב נשוב אז אל מהותנו העצמית ואל יעודנו השלם - "וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי מְמַלְכֵת בְּהַיְבֵים וְגוֹי קְדוֹשׁ" (שמות י"ט, ו).